

YENİ İSTEHSAL MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MƏŞĞULLUĞUN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

R.C.NƏCƏF, aspirant
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

Cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə istehsal münasibətlərinin xarakteri də dəyişir. Sosial-iqtisadi sistemin təbiətində zəruri keyfiyyət transformasiyaları baş verir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı iqtisadi inkişafın sosial təmayüllərinin genişlənməsinə stimül yaratmaqla cəmiyyətin ehtiyaclarının davamlı şəkildə öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Cəmiyyət üzvlərinin sosial ehtiyaclarının effektiv qarşılınması kompleks faktorlardan asılı olub, mövcud sistemin sosial-iqtisadi dayanıqlılığının təmin olunmasına əlverişli şərait yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, sistemin içindən və xarakterindən asılı olmayaraq iqtisadi inkişafa nail olunması, davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi cəmiyyətin sosial tələbatlarının ödənilməsində həlledici rola malikdir. Məlumdur ki, hər bir fərdin gəlirləri onun yaşamaqabiliyyətinin reallaşdırılmasının başlıca ilkin şərtidir. Gəlirlərin səviyyəsi, bu baxımdan insanların yaşama imkanları xüsusilə əməkqabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsindən bilavasitə asılıdır.

Hər hansı bir ölkədə işsizliyin səviyyəsinin artımı çoxsaylı problemlər doğurur ki, bu da son nəticədə cəmiyyətdə qeyri sabitliyə, ictimai-siyasi gərginliklərin yaranmasına və bütövlükdə dövlətin strateji maraqlarına destruktiv təsirlərin güclənməsini şərtləndirir. İşsizliyin səviyyəsinin genişlənməsi səmərəli məşğulluğun təmin edilməindən yaranır. Cəmiyyətdə effektiv məşğulluq təmin edilmədikdə dövlət ölkə əhalisinin yaşama imkanlarını təmin etmək məqsədilə zəruri transferlər həyata keçirmək məcburiyyətində qalır ki, bu da iqtisadiyyatın təsərrüfat subyektlərinin ağırlıq mərkəzinin büdcəyə doğru yönəlməsinə gətirib çıxarır.

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikası göstərir ki, cəmiyyətdə effektiv məşğulluğun təmin edilməsi əsas etibarilə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətindən həmin qurumların investisiya layihələrinin reallaşdırılmasından, istehsalı genişləndirməsindən və yeni iş yerlərinin açılması imkanlarından daha çox asılıdır. Əvvəlki sistemdə sosialist istehsal münasibətləri şəraitində dövlət cəmiyyətin bütün sahələrinə total nəzarət həyata keçirdiyindən bu sahədə dövlətin inhisarçılığında olmuşdur. Doğrudur, təsərrüfat subyektləri bu prosesin mühüm iştirakçıları olsa da onlar əslində daha çox ixracı funksiyaları yerinə yetirirdilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə dövlətin inhisarçılığı və proseslərə müdaxilə imkanları kəskin şəkildə məhdudlaşdığından əmək ehtiyatlarının məşğulluğunun təmin edilməsi mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır.

Məşğulluğun təmin edilməsi cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan məşğulluq əmək qabiliyyətli hər bir vətəndaşın gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirdiyi məqsədyönlü fəaliyyəti özündə əks etdirir.

Məşğulluq sosial səciyyə daşımaqla insanların ehtiyatlarının sərf etdikləri əməyin müqavilində əldə etdikləri yalnız gəlirlə ödənilməsinə özündə əks etdirir. Məşğulluğun təmin edilməsi səviyyəsi hər bir fərdin gəlirlərini təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda iqtisadi inkişafın xarakterini, onun təmayülünü də özündə əks etdirir. Məşğulluğun təmin edilməsi kompleks yanaşmanı özündə əks etdirməklə səmərəli əmək fəaliyyətindən, peşə və iş yeri seçmək azadlığından, əməyin ödənilməsi səviyyəsindən, işçilərin ixtisas dərəcəsindən, yeni iş yerlərinin açılması imkanından, istehsal proseslərinə mütərəqqi texnologiyanın tətbiqindən, dövlətin sosial siyasətinin prioritetlərindən, iqtisadiyyatda həyata keçirilən struktur dəyişikliklərindən, sosial inkişafın səviyyəsindən və s.-dən bilavasitə asılıdır.

Müasir şəraitdə məşğulluq anlayışına sosial-iqtisadi aspektdən yanaşdıqda məşğulluq-ictimai və şəxsi tələbatları ödəmək və qazanc gətirməklə bağlı, vətəndaşların ictimai faydalı fəaliyyətidir. İqtisadiyyatın inkişafının hər mərhələsinə məşğulluğun müəyyən konsepsiyası uyğundur, belə ki, onun xarakteristikası cəmiyyətin fəaliyyətinin mahiyyəti proseslərini açır. (S.S.Mehbaliyev, R.K.İskəndərov "Məşğulluq", Bakı 2001, 80s., s.30)

Məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirləri iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərdən, iqtisadi inkişafın prioritetlərindən kənarda qiymətləndirmək və həyata keçirmək mümkün deyildir. Məşğulluq əməkqabiliyyətli əhalinin öz iş qüvvəsini reallaşdıraraq nəticədə yaşama imkanlarını təmin edilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan məşğulluğa elmi-nəzəri aspektdən yanaşdıqda əmək münasibətlərinin müəyyənəndirilməsi mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, əmək - insanın məqsədəuyğun və şüurlu fəaliyyətini özündə əks etdirməklə aşağıdakı əlamətlərlə səviyyələnir: məqsədəuyğun (şüurlu) fəaliyyət, enerji sərfi, nəticə, ictimai faydalı nəticə.

Məqsədəuyğun (şüurlu) fəaliyyət o deməkdir ki, insan öz fəaliyyətini, körəcəyi işin strukturunu müəyyənəndirərək bu sahədə öz düşüncələrini həyata keçirir. Bütün hallarda əmək fəaliyyətinə enerji sərfinin həyata keçirilməsi zamanı konkret əşyanın təbiəti dəyişdirilərək, ehtiyacların ödəmə biləcəyi formaya salınır.

Təbiidir ki, hər bir əmək fəaliyyəti özünün nəticəsi ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, əmək fəaliyyəti

ti üçün sadəcə nəticə deyil, həm də ictimai faydalı nəticə xarakterikdir. İctimai faydalı nəticə termini bir mənalı qəbul edilməsədə onun tətbiqi nəzərəcarpacaq dərəcədə mürəkkəbdir. Belə ki, müəyyən şəraitdə əmək fəaliyyə-tindən əldə edilən nəticə əhəmiyyətli, digər şəraitdə isə faydasız hesab edilə bilər.

Əməyin təbiəti və onun cəmiyyətin inkişafında ro-lu ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sistemin xarakterin-dən asılı olmayaraq prinsip etibarı ilə dəyişməz qalır. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əməyin idarə edilməsi və əməyin nəticələrindən istifadə səviyyəsi əv-vəlki təsərrüfatçılıq sistemlə müqayisədə əsaslı dəyişik-liklərə məruz qalır. Təbiidir ki, bazar təsərrüfatçılıq si-stemi əmək potensialından istifadənin səmərəliliyinə, əməyin keyfiyyətinə və əmək məhsuldarlığına, insanla-rın əməyə olan münasibətinə əsaslı təsir göstərmirsə, onda bazar münasibətlərinə keçid öz üstünlüklərini əhə-miyyətli dərəcədə itirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün iqtisadi sistemlərdə əmək ictimai və şəxsi tələbatı ödəmək üçün insanların həyata keçirdiyi şüurlu, məqsəduyğun və səmərəli fəa-liyyətə özündə əks etdirir.

Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərdə məşğulluğun əsasını təşkil edən əmək sfera-sında əməyintəşkilində sistemin mahiyyətinə uyğun dəyişiklik baş verir. Sosialist istehsal münasibətləri şə-raitində uzun müddət marksizm müddəaları əsas rol oy-nadığından əmək fəaliyyətinə yalnız təbiət maddələri-nin formasının dəyişdirilməsi kimi yanaşılır. Bu sistem üçün belə bir müddəa hakim mövqe tutur ki, əmək dəy-ər yaradır və bu isə yalnız maddi istehsal sferasında mümkündür.

Bu isə nəticə etibarilə ona gətirib çıxarır ki, isteh-sal sferasında məşğul olanlar qeyri-istehsal sferasında çalışan insanların fəaliyyətinə laqeyd münasibət göstə-rir və əksər hallarda onların əməyini gəlir gətirməyən əmək fəaliyyəti kimi səciyyələndirirlər. Bu baxımdan yanaşdıqda əvvəlki istehsal münasibətləri ilə müqayisədə istər məşğulluq və istərsə də onun əsasını təşkil edən əməyin xarakteri bazar iqtisadiyyatı şəraitində funda-mental fərqlərə, köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Belə ki, məşğulluq və əmək fəaliyyəti bazarda dəyər yarat-ması baxımından səmərəli xarakter daşıyır. Bu sistem üçün rəqabət, gəlir əldə etmək imkanları əsas təşkil et-diyindən bazar şəraitində ictimai faydalı əməklə bağlı fəaliyyət növləri genişlənir, qeyri-istehsal sferası isə təd-ricən məhdudlaşır.

XX əsrin ortalarından etibarən əməyin insan həy-atında rolu və əhəmiyyəti, əmək fəaliyyətində insanın

aktiv rolu genişlənməmişdir. Belə ki, 70-ci illərin əvvəllə-rindən iqtisadiyyatın sosial yönümlülüğünün güclənmə-si prosesi baş vermişdir ki, bu da iş qüvvəsinin geniş tə-krar istehsalına diqqətin artmasını şərtləndirmişdir.

Sosialist iqtisadiyyatından fərqli olaraq bazar iq-tisadiyyatı şəraitində işçi qüvvəsi alqı-satqı obyektinə çevrilir. Bu zaman isə iqtisadiyyatın qeyri-bazar tipi ilə müqayisədə aşağıdakı prinsiplər fərqlər müşahidə olu-nur.

Belə ki, hər şeydən əvvəl, əməy fəaliyyətinə hər hansı iş qüvvəsindən məcburi istifadə halları öz qüvvə-sini itirir. Məlum olduğu kimi, sosialist istehsal münasi-bətləri şəraitində uzun illər ərzində işçilər məcburi ola-raq ictimai istehsalda çalışmışdır. 1957-ci ilə qədər So-vet İttifaqında işdən azad edilmə yalnız müəssisə rəh-bərliyinin razılığı ilə mümkün idi. Sonralar isə bu ya-rımfeodal qayda bir qədər demokratik prinsiplə əvəz olundu ki, onunda mahiyyəti işçinin işdən azad olu-nana qədər müəyyən müddət ərzində müəssisə rəhbər-liyini əvvəlcədən xəbərdar etməsidir.

Əməyin məcburi xarakter daşması əməyin və əmək resurslarının bölgüsünün mərkəzləşdirilmiş qay-dada planlaşdırılmasının dolayı təzahürü kimi meydana çıxır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid əmək fəaliyyətinin əv-vəllər mövcud olmuş tənzimlənmə metodlarından imti-na edilməsini şərtləndirir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, bazar münasibətləri şəraitində əmək ehtiyat-larının hərəkəti əmək potensialının təkrar istehsalı və bu prosesin idarə edilməsi nəzərdə tutulmur. Bu sistem-də bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq dövlətin müdaxiləsi olmadan işçi qüvvəsinin tələb və təklif əsasında sərbəst alqı-satqısını nəzərdə tutan əmək bazarının fəaliyyəti ön plana çəkilir.

Əmək qanunvericiliyi ilə yanaşı bazar münasibət-ləri şəraitində sahibkar və müzdlü işçi arasında şərtləri, ümumi qaydaları müəyyən edən əmək proseslərinin özünütənzimlənmə sistemindən istifadə olunur. Bu sis-tem işçilərə zəruri əmək şəraitini nəzərdə tutan sosial-iqtisadi mühitin yaradılmasına əsaslanır. Birbaşa inzi-bati idarəetmənin dolayı tənzimlənmə ilə əvəz olunma-sı bazar münasibətləri üçün xarakterik olan işçilərin maraqlarının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Bu baxımdan məşğulluğun bazar iqtisadiyyatı üçün mövcud olan müasir konsepsiyası aşağıdakı fak-torları özündə əks etdirir: könüllü məşğulluq, əmək ba-zarının çevikliyi və iş qüvvəsinin səfərbərliyə alınması, təbii işsizliyin mövcudluğu, əmək bazarının tənzimlən-məsini özündə əks etdirir.